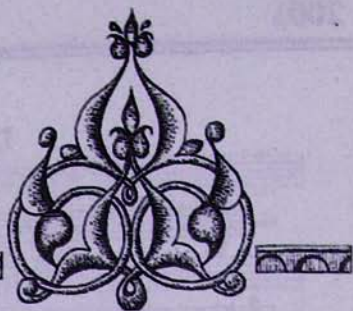

ԱՆԱՏՈՒ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆ ՄԱՅՐ ՏԱԺԱՐԻ ՄԿԶԲՆԱԿԱՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԸ

Մայր Տաճարի և նրա ճարտարապետական ձևի խնդիրներին անդրադարձել են բազմաթիվ ճանապարհորդներ, հայագետներ և հայ ճարտարապետության պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվող գրեթե բոլոր գիտնականները: Այդ ուսումնասիրությունների արդյունքը եղավ այն, որ արտահայտվեցին բազմաքանակ, հակամետ ու իրարամերձ կարծիքներ: Բայց միաժամանակ նրանք բոլորն էլ նշել են Մայր Տաճարի բացառիկ տեղն ու դերը հայ և ընդհարապես քրիստոնեական ճարտարապետության պատմության մեջ: Մայր Տաճարը վաղ միջնադարի այն եզակի հուշարձաններից է, որի հիմնադրման օրից ի վեր պատմական և մատենագրական բազմաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել: Միևնույն ժամանակ պետք է նշել, որ մինչև 17-րդ դարը հասած տեղեկությունները սակավ են և կցկտուր, որոնք, բայց և այնպես, հնարավորություն են տալիս ամբողջական պատկերացում կազմելու Մայր Տաճարում կատարված փոփոխությունների մասին: 5-րդ դարի պատմիչ Ագաթանգեղոսի կողմից Մայր Տաճարի սկզբնական հորինվածքի նկարագրությունը և նրա կառուցումը Գրիգոր Լուսավորչին վերագրելը ոչ մի դեպքում կասկածի տեղիք չի թողնում, որ այն հավաստի է: Այսուամենայնիվ վաղ միջնադարի հայ պատմիչների տեղեկությունները այլ տեսակետ արտահայտելու հիմքեր չեն տալիս: Ժողովրդական ավանդությունը ևս համընկնում է Մայր Տաճարի մասին հայ պատմիչների հայտնած տեղեկությունների հետ:

Այսպիսով, ըստ պատմական տեղեկությունների և ժողովրդական ավանդության, Մայր Տաճարը Գրիգոր Լուսավորչի կառուցածն է և իր հատկազոծային ու

ծավալատարածական հորինվածքով (ի բացառյալ գմբեթի) հիմնադրման օրվանից վերաշինական կամ սկզբունքային որևէ փոփոխության չի ենթարկվել: Այս տեսակետը իշխող է եղել մինչև 19-րդ դարի վերջը:

20-րդ դարում, հայ ճարտարապետության գիտական հետազոտության հենց սկզբից, գիտական միտքը անհիմն կերպով մերժեց մինչ այդ գոյություն ունեցած տեսակետը և պնդեց, որ լուսավորչաշեն կառույցը վաղ միջնադարում քանդել են և կառուցել նորը: Միաժամանակ որդեգրվեց այն տեսակետը, որ հայ եկեղեցական ճարտարապետությունը սկսել է պարզից և ընթացել քայլ առ քայլ՝ բարդացման ճանապարհով¹: Ելնելով այս տեսակետից, Մայր Տաճարի՝ Ագաթանգեղոսի նկարագրած հատակագծային ձևը համարվեց բարդ և մերժվեց այն: Դրա հետևանքով ստեղծվեց կոաբոմաների, վարկածների, ենթադրությունների մի անվերջ շղթա, որն ավելի մշուշոտ և անորոշ դարձրեց Մայր Տաճարի ներկայիս հորինվածքի և կառուցման ճշգրիտ ժամանակի հարցը: Այժմ բազմաթիվ գիտական կարծիքներից առավել ընդունված է այն տեսակետը (Ալ. Սահիմյան, Ստ. Մնացականյան և այլք)², որի համաձայն Վահան Մամիկոնյանը քանդել է լուսավորչաշեն Կաթողիկեն և կառուցել նորը: Եվ, ըստ նրանց, այս նորն է հասել մեզ: Դրա համար նրանք մախ անտեսում են Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ բերված փաստերը, այնուհետև հիմնվում երկու այլ փաստարկի վրա. Ա) փորձում են Ղազար Փարպեցու Կաթողիկեի նորոգման մասին վկայությունը մեկնաբանել իբրև Վահան Մամիկոնյանի կողմից Մայր Տաճար վերաշինելու, նոր տաճար կառուցելու փաստ, և Բ) տաճարի ներսում պեղումների (1955, 1956, 1959) հետևանքով հայտնաբերված շենքի մնացորդները համարում են լուսավորչաշեն տաճարի քանդված լինելու վկայություն: Հակառակ տեսակետ է պաշտպանում Արվեստի ինստիտուտի աշխատակից, ճարտարապետ Վահագն Գրիգորյանը: Ըստ նրա, այսօրվա Մայր Տաճարը Գրիգոր Լուսավորչի կառուցածն է³: Միջին տեսակետ է պաշտպանում ճարտարապետ Արմեն Զարյանը: Նա մի կողմից համաձայն է, որ Կաթողիկեն ըստ Ագաթանգեղոսի, գմբեթավոր է կառուցվել, մյուս կողմից համամիտ է Ալ. Սահիմյանի տեսակետին, որի համաձայն Կաթողիկեն խաչաձև է դարձել 480-ական թվականներին՝ Վահան Մամիկոնյանի վերակառուցման ժամանակ⁴: Այժմ փորձենք պարզել, թե ինչ հորինվածք է ունեցել Գրիգոր Լուսավորչի կառուցած եկեղեցին: Ձեռնարկելու համար, մինչև Կեսարիա մեկնելը, Գրիգոր Լուսավորիչը, ըստ Ագաթանգեղոսի, տեսիլք է տեսնում, որով Աստված աստվածային պատգամներով իր Միածնին լուսե-

¹ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, հատ. Ա., էջ 243:

² ՊԲՀ, № 3, 1966, էջ 61-93, ՊԲՀ, № 1, 1987, էջ 147-158:

³ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 7, 1986, էջ 77-85:

⁴ Վաղարշապատ, Վեճեփկ, 1998, էջ 131:

⁹ Նույն տեղը, Թիֆլիս, 1914, էջ 391-392:

կան արարողությունը տեղափոխել տվեց Հայաստան: Սեբաստիայի Պետրոս Եպիսկոպոսը հանդիսավոր արարողակարգով, ըստ եկեղեցական օրենքների, Գրիգոր Լուսավորչին բազմեցրեց Տարոնի մահաճգի Աշտիշատ ավանի առաքելական Աթոռին¹⁰: Հայոց եպիսկոպոսապետ օծվելուց հետո Գրիգոր Լուսավորիչը Տարոնի մահաճգում ձեռնամուխ եղավ եկեղեցիներ կառուցելուն և քահանաներ կարգելուն: Ըստ Փավստոս Բուզանդի, Գրիգոր Լուսավորիչը «... կործանեաց զբազինս մեհենիցն Հերակլեայ, այսինքն Վահագմի, որում տեղոյ Աշտիշատ կարդացեալ, որ մախ եղ զհիմունս եկեղեցոյ սրբոյ»¹¹: Փավստոս Բուզանդի համաձայն, Աշտիշատի Վահագմի մեհյանի տեղում Գրիգոր Լուսավորիչը հիմք դրեց առաջին սուրբ եկեղեցուն: Միաժամանակ, որպեսզի բարձրացնի այս եկեղեցու հեղինակությունը, Փավստոս Բուզանդն այն անվանում է «ի Մայր եկեղեցացն ամենայն Հայաստանեայց»¹²: Եվ եթե իրոք Աշտիշատում կառուցված առաջին եկեղեցու մշակույթումը Հայ Առաքելական Եկեղեցու համար այդքան շատ բարձր լիներ, ապա Տարոնի եպիսկոպոս Դանիելը, որ ազգությամբ ասորի էր, ոչ թե պետք է ըստ Փավստոս Բուզանդի հավատարիմ լիներ Վաղարշապատի գլխավոր սեղանին, հայրապետական Աթոռի իշխանությանը և Կաթողիկե եկեղեցու հաստատության ուխտին¹³, այլ Աշտիշատի եկեղեցուն, իսկ հայրապետները կմտնեին այնտեղ և ոչ թե Վաղարշապատում: Հավանաբար դրանով Փ. Բուզանդը կամենում էր կորստից փրկել մախաբրիստոնեական հոգևոր կյանքի կենտրոններից մեկի վարկը մոր քրիստոնեական ժամանակաշրջանում:

Մինչ Աշտիշատի առաջին քրիստոնեական եկեղեցու կառուցումը, Գրիգոր Լուսավորիչն իր տեսիլքում Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման տեղը և հորինվածքը կապելով Աստծո անվան հետ՝ մախօրոք սրբազործել էր Վաղարշապատի Կաթողիկեն:

Միաժամանակ Աստծո կամքով Գրիգոր Լուսավորիչը Կաթողիկե եկեղեցու պատիվը բարձր դասեց բոլոր սրբերից: Ըստ Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի, Աստծո հրեշտակ կույսերի սպանման տեղերի պլաներից Կաթողիկեի կառուցման տեղի պլանի բարձր լինելու փաստը հետևյալ կերպ մեկնաբանեց. «Իսկ զի բարձր է սինն առաջին՝ զի մեծ եւ բարձր է պատիւ Կաթողիկե եկեղեցոյ, քան զամենայն բարձրութիւնս սրբոցն»¹⁴: Գրիգոր Լուսավորիչը սրբերի շինվածքին կանգնեցրեց հաստատուն պլաներ, որոնք, ըստ Ագաթանգեղոսի, տանելու են մարդկության փրկու-

¹⁰ Պողոս Անանեան, Գրիստոնեության հետքեր Հայաստանի մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի քարոզությունն առաջ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1979, էջ 38:

¹¹ Փավստոսի Բուզանդացու Պատմություն հայոց, ի Վենետիկ, 1832, էջ 37:

¹² Նույն տեղը, էջ 41:

¹³ Նույն տեղը, էջ 37:

¹⁴ Ագաթանգեղայ Պատմություն հայոց, Տիֆլիս 1909, էջ 388-389:

թյան ծանրության բեռը, իսկ չորրորդը, որ կենդանության պլան էր (Կաթողիկեի), մարդկությունը բարձրացնելու էր Աստծո մոտ¹⁵:

Այսպիսով, Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքում Աստծո կամքով Կաթողիկե եկեղեցուն մյուս եկեղեցիների շարքում հատկացվեց առանձնահատուկ տեղ: Վերադառնալով Վաղարշապատ, Գրիգոր Լուսավորիչը «... եւ զնկատեալ տեղին տանն Աստուծոյ շինեաց, զցուցեալն. մնա ի տեսեալնն զյառաջագոյն դրոշմեալն իւր, եւ կանգնեաց տեղ զեկեղեցին «Քրիստոսի»¹⁶: Սա մակ փաստ է, որը ապացուցում է, թե Մայր Տաճարը կառուցվել է ըստ տեսիլքում տրված պատկերի:

20-րդ դարում գիտնականների ճշմոտ մեծամասնությունը, հիմնվելով Ագաթանգեղոսի այս վկայության վրա, ընդունել է միայն այն տեղեկությունը, որ Կաթողիկեն կառուցվել է Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու առաջին տարիներին, բայց միաժամանակ բացարձակապես անտեսել այն միտքը, որ եկեղեցին կառուցվել է տեսիլքում տրված պատկերի համաձայն: 303 թ. կառուցված Մայր Տաճարի հիմնական նորությունը ոչ միայն քառակուսի հատակագծի վրա զմբեթի տեղադրումն էր, այլ մակ մրա խաչաձև հորինվածքը: Անուղղակիորեն այդ եմ հաստատում եմ՝ Ագաթանգեղոսը, եւ՝ վաղ միջնադարի բոլոր մյուս հայ պատմիչները: Պաշտոնապես ընդունված քրիստոնեությունը հիմք դրեց միաստվածության պաշտամունքին: Աստծո կողմից ընտրյալ և օծյալ հռչակված թագավորն ու քահանայապետը բրգաձև մոր հասարակության մեջ կանգնեցին բուրգի վերևը: Նրանց կողքին էր մակ Աստծո կողմից սրբազործված երկրի գլխավոր եկեղեցին՝ Կաթողիկեն: Հավատացյալների աչքում Կաթողիկեի հեղինակությունը բարձրացնելու համար Գրիգոր Լուսավորիչն այն պետք է կառուցեր խաչաձև: Խաչի գործության մասին Ագաթանգեղոսի բերած բազմաթիվ օրինակներ այն համոզման են բերում, որ խաչը 4-րդ դարի սկզբում եղել է պաշտամունք, խորհրդանիշ: Խաչը, ըստ Ագաթանգեղոսի, «... որ կորուսելոցն յիմարութիւն է, եւ ձեզ որ գտայքդ՝ իմաստութիւն եւ զօրութիւն եւ փրկութիւն Աստուծոյ»¹⁷: Այս իմաստով խաչի մշակակությունը մրա մեջ էր, որ հավատացյալների աչքում բարձրացնում էր խաչաձև Կաթողիկեի հեղինակությունը: Ագաթանգեղոսի բերած այլ բազմաթիվ օրինակներ կարծես թե հաստատում են Կաթողիկե եկեղեցու խաչաձև լինելու փաստը, չնայած որ չի մշտնապես մրա անունը: Այսպես, օրինակ, ըստ Ագաթանգեղոսի, «Միմն ընդ երկիր ցցեալ, զի յայտնեսցէ դնել տեառն Գարշապարսն յերկրի. զի ի վերայ վիմին հաստատութեան շինեսցէ դիցէ զբարձրութիւն հիմանց եկեղեցոյ, որպէս եւ Մարգարէն գուշակեաց, թէ ի վերայ վիմին կացոյց զի Տէր, զի անշարժ առնիցէ, իսկ զբուն անկիւնն՝ զկատարն ի վեր ուղղեալ է իբրեւ զկշռուած սահմանի զբնութիւն այնորիկ, որ ի նորայն

¹⁵ Նույն տեղը, էջ 400:

¹⁶ Նույն տեղը, էջ 439:

¹⁷ Նույն տեղը, էջ 374:

ի վերայ բազմեցաւ՝ ի վեր կոյս հատանիցէ եւ անոր հայեցեալ զտեսողսն, ի Հայրն ի գլոյս Քրիստոսի եւ զբնութիւնն ցուցանիցէ: Իսկ աչ անկիւնն ցուցանէ զգօրութիւն աջոյ բազկի, աջովն զուրախութիւն արդարոցն զուարթութեամ՝ պարգեւացն պատրաստելոց պսակացն զարդուն ցուցանէ: Իսկ ահեակ անկիւնն՝ զտանջանսն մշմարեցուցանէ զմեղատուրացն»¹⁸:

Այստեղից պարզվում է, որ Աստված խաչի անկյուններից մեկը, ըստ Ագաթանգեղոսի, ցցեց երկրի վրա, որպեսզի ցույց տա Տիրոջ Գարշապարը երկրի վրա դնելը, որպեսզի հաստատուն վեմի վրա կարողանար դնել և շինել եկեղեցու հիմքերի բարձրությունը, իսկ բուն անկյան կատարը վեր ուղղեց, որպես հավասարակշռություն, վեր բարձրացնելու համար մրա վրա հենվածների բնությունը, որպեսզի տեսնողները տեսնեն Հորը, Քրիստոսի գլուխը և ցույց տան մրա բնությունը: Աչ անկյունը ցույց է տալիս աչ բազկի զորությունը, արդարների զվարթության ուրախությունը, պատրաստված պարգևները, պսակների զարդարանքը, իսկ ձախ անկյունը՝ մեղավորների տանջանքները: Սրանից կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ մինչև Կաթողիկեի կառուցումը Գրիգոր Լուսավորչի մտքում մախօրոք արդեն հաստատացած էր խաչաձև եկեղեցու կառուցման գաղափարը: Կանգնած Կաթողիկե Մայր Տաճարը հիշեցնում է կենդանի, քարե խաչի, որ հեթանոսության մկատմամբ քրիստոնեության հաղթանակի հավերժացումն է խորհրդանշում: Դրա վառ ապացույց այն միտքն է, թե «քանզի խաչ, որ կանգնականն՝ յաղթական ցուցանէ, վերնանկիւն զյաղթութիւնն ցուցանէ»¹⁹: Խորանը կամ սեղանը, ըստ Ագաթանգեղոսի, ունի չորս անկյուն, որ հենց խաչն է, քանզի մա ստացալ տերունական պատարագ, որը Հորն էր մատուցված և մրա չորս անկյուններն ուղղված են ամենայն տիեզերք: Ամենայն տիեզերք են ուղղված մակ Կաթողիկե Մայր Տաճարի չորս անկյունները: Այստեղ առկա է մակ երկրի և երկնքի երկմիասնությունը: Ըստ Ագաթանգեղոսի, աստվածությունը, որ հասնում է ավելի վեր, քան երկինքը, քան անորոշ կետը, քան մյութական արարածների անսահման բնությունը, լցված ու տարածված է մյութականների ու անմյութականների վրա²⁰: Միաժամանակ Աստված ասում է, որ «երկինք աթոռ իմ են, եւ երկիրս պատուանդան ոսից իմոց» և պահանջում է երկրի վրա իր բնակության համար Աստծո տուն կառուցեմ²¹:

Միաժամանակ խաչը, ըստ Ագաթանգեղոսի, համախմբում, միավորում է մարդկանց: Այդ մակ համահունչ է 4-րդ դարի սկզբում Հայաստանում և մրա շուրջը ստեղծված քաղաքական իրավիճակին: Հայ ժողովրդի համախմբումը թագավորի և Եկեղեցու շուրջը կարող էր մախաղդյալներ ստեղծել հայոց թագավորության հիմ-

¹⁸ Նույն տեղը, էջ 243:

¹⁹ Նույն տեղը, էջ 321:

²⁰ Նույն տեղը, էջ 181-182:

²¹ Նույն տեղը, էջ 321:

քերի ամրապնդման համար և հնարավորություն կատեղծեր ապահովելու երկրի միասնությունում ու անկախությունը: Ազաթանգեղոսի համաձայն, Աստված «... որ այրեացն եւ փոյց զաշտարակն մոլորութեան, մոյն շինեսցէ զմեզ հիմամբք հաստատութեանն հաւատոյ եւ ածցէ զմեզ ի միաբանութիւն խաչին իրով»²²:

Այն, որ Մայր Տաճարը Գրիգոր Լուսավորչի կառուցածն է, հաստատում են նաև վաղ միջնադարի հայ պատմիչները: 5-րդ դարի երկրորդ կեսի պատմիչ Ղազար Փարպեցու համաձայն, Վաղարշապատում էր գտնվում «...գրեշտակացոյց հիմնարկութիւնն սրբոյ տանն Աստուծոյ, մեծի եկեղեցոյն Կաթողիկէի...»²³: Սրանից կարելի է հանգել այն հետևության, որ, ըստ Ղազար Փարպեցու, Կաթողիկէ եկեղեցին Գրիգոր Լուսավորչի կառուցածն է, քանի որ նրա կառուցման տեղը և հորինվածքը մեկնաբանություններով ցույց է տվել Աստծո հրեշտակը, իսկ եթե նրա ժամանակ վերակառուցման հետևանքով նա, որ թևերից դուրս բերված լիներ և խաչան տեսք ընդուներ, ապա Գրիգոր Լուսավորչի կառուցածը չէր լինի, հետևաբար հրեշտակացոյց հիմնարկությունն չէր կարող կոչվել: Միաժամանակ, ըստ Ղազար Փարպեցու, Վահան Մամիկոնյանը 480-ական թվականների կեսերին Կաթողիկէ եկեղեցին «... հիմնարկեալ մորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զհնացեալ գործ մախանեաց իւրոց...»²⁴: Ղազար Փարպեցու այս վկայությունից ճարտարապետ Ալ. Սահիմյանը և շատ ուրիշներ հանգեցին այն եզրակացության, որ Վահան Մամիկոնյանը Կաթողիկեն քանդել, մոր տաճար է կառուցել: Միաժամանակ, ըստ Ալ. Սահիմյանի, Մայր Տաճարի սկզբնական կառուցվածքը եղել է թաղակապ ծածկով բազիլիկային շինություն²⁵: Սակայն Ազաթանգեղոսի մկարագրած եկեղեցին ոչ թե թաղակապ ծածկով բազիլիկատիպ շենք էր, այլ խաչան քառամույթ գմբեթավոր կառույց, իսկ Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկությունը վերաբերում էր Կաթողիկէ եկեղեցու մորոգմանը և ոչ՝ վերակառուցմանը: Հնագիտական պեղումները ևս չհաստատեցին Մայր Տաճարի սկզբնական կառույցի բազիլիկատիպ լինելը: Միաժամանակ Վահան Մամիկոնյանի մարզպանության ժամանակ Կաթողիկեն կարիք ուներ մորոգման: Ըստ Ղազար Փարպեցու, «Պատահեաց մնա կրել տըրտմութիւն վայրապատ մարդկան, զի հրոյ վմասեալ փայտակերտն եկեղեցոյն»²⁶: Ինչպես երևում է, այստեղ խոսք չկա Մայր Տաճարի վատ վիճակի մասին, որ կարիք ունենար վերակառուցման: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Վահան Մամիկոնյանը առաջին հերթին վերականգնել է Կաթողիկէի ներսի և դրսի այրված փայտա-

²² Նույն տեղը, էջ 297:

²³ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց, թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 24:

²⁴ Նույն տեղը, էջ 345-346:

²⁵ ՊԲՀ, 3, 1966:

²⁶ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 407:

կերտ մասերը, փոխել վնասված քարերը, հավանաբար փակել մաս հարավային կողմի դուռը, որ տանում էր դեպի գլխավոր խորան, որով, ըստ ժողովրդական ավանդության, գլխավոր խորան են մտել թագավորն ու նրա ընտանիքի անդամները և կաթողիկոսը: Այսօր էլ հազիվ ճշմարվում է այդ դրան հետքերը: Վահան Մամիկոնյանի ժամանակ այդ դրան պահպանումը նպատակահարմար չէր, քանի որ ապարեզից հետացել էին Արշակունի գահակալները, իսկ կաթողիկոսարանը տեղափոխվել էր Դվին: Նորոգումից հետո Կաթողիկեի շրջապատը պարզսպասատեցին և այն դարձրին անապատ «Սուրենա» անունով: Անապատ «Սուրենա» կոչվեց հավանաբար ի հիշատակ հայ Արշակունի գահակալների, ինչպես և Գրիգոր Լուսավորչի, որոնք ծագումով պարթևական Սուրենա ցեղիցն էին: Այնուհետև մարզպան Վահան Մամիկոնյանը բազմացրեց հոգևորականների թիվը և նրանց վրա վերականգնող կարգեց Ղազար Փարպեցուն²⁷: Կար տեսակետ մաս, որ Կաթողիկե եկեղեցին 7-րդ դարի կեսերին կառուցել է Ներսես Գ Տայեցի շինարար Կաթողիկոսը (641-661)²⁸: Դրա համար հիմք է ծառայել «Ստորագրություն» հին Հայաստանի հայոց ժողովների պատմությունից հետևյալ քաղվածքը. «Երկասիրաբար յարդարեալ շինէ Գ Ներսես (կաթողիկոս) զսուրբ Օղակաթն ի (նոր) քաղաք (այն է) ի Վաղարշապատ»²⁹: Այստեղ պարզ չէ, թե արդյո՞ք խոսքը Ներսես Տայեցու Վաղարշապատում կառուցած նոր եկեղեցու մասին է, թե Կաթողիկեի: Միաժամանակ Ներսես Կաթողիկոսի շինարարական գործունեության ժամանակակից և ակնհայտ Սեբեոսը, որ գրել էր 618 թ. Կոմիտաս Կաթողիկոսի կողմից Մայր Տաճարի նորոգման մասին, ոչինչ չի գրում Տայեցու կողմից Կաթողիկեի կառուցման կամ ինչ-ինչ նորոգման մասին: Նույն կերպ է վարվում մաս 10-րդ դարի սկզբի պատմիչ Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցին: Իսկ մի այլ՝ մույն դարի պատմիչ Ստեփաննոս Ասողիկը, գրելով պարսիկ ամիրա Ապիհանի արշավանքի մասին, նշում է, որ մ. թ. 982 թ. ճուպաններով վայր բերեց Վաղարշապատի Սուրբ Օղակաթի զմբեթի վրայի փրկական ճշանը (խաչը)³⁰, միաժամանակ չակնարկելով, որ Օղակաթ կաթողիկեն է, իսկ մույն գրքում երկու անգամ գրելով Մայր Տաճարի նորոգությունների մասին՝ օգտագործում է «Կաթողիկե» անունը: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ Ներսես Տայեցի Կաթողիկոսը 7-րդ դարի կեսերին կառուցել է «Օղակաթ» անունով զմբեթավոր եկեղեցի Վաղարշապատում, որ, հավանաբար, չի հնչելով աչքի ընկնող, չի արժանացել ժամանակակից պատմիչների ուշադրությանը: Այլ խոսքով

²⁷ Ստեփաննոսի Ասողիկայ Պատմություն հայոց, Փարիզ 1859, էջ 82:

²⁸ Ստեփաննոս Ռօշքայ ժամանակագրություն կամ տարեկումք եկեղեցականք, Վենետիկ, 1965 թ., էջ 79:

²⁹ Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածին եւ հիգ գաւառացն Արարատայ, Յովհաննէս եպիսկոպոս Օհանյանեան, Էջմիածին, 1842, էջ 22:

³⁰ Ստեփաննոսի Ասողիկայ Պատմություն տիեզերական, Փարիզ, 1859, էջ 175:

կարելի է ասել, որ Օողակաթը կաթողիկեն չէ, քանի որ այն հաստատող ոչ մի փաստ չկա: Միայն երկրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսին հանդես եկան մարդիկ, որոնք Օողակաթը նույնացրին կաթողիկեի հետ:

Այսպիսով, ըստ Ագաթանգեղոսի, Մայր Տաճարը քրիստոնեական հավատքով զորացած և իմաստնացած մարդու հզոր մտքի ստեղծագործության արդյունք է, որ այն իր նյութական մարմնավորմամբ է հայկական, իսկ գաղափարը քրիստոնեական է, որ համաշխարհային եկեղեցաշինության պատմության մեջ Գրիգոր Լուսավորիչը հանդիսանում է խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցու առաջին կառուցողն ու այդ ուղղության հիմնադիրը: Դրա համար հիմք կարող են լինել առաջին անգամ Ագաթանգեղոսի կողմից եկեղեցու այդ տեսակի կառուցման գաղափարի հիմնավորումն ու բացատրությունը, որի մարմնացյալ պատերը վաղարշապատի Մայր Տաճարն է: Այսօրվա Մայր Տաճարն իր հատակագծմամբ, 17-րդ դարից սկսած իր հավելումներով հանդերձ, 4-րդ դարից մեզ է հասել ամխաթար:

